

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՕՐԱԳԻՐ ՆԱՄԱԿՆԵՐՈՎ

Գրական ստեղծագործությանը զուգահեռ շուրջ կեսդարյան տևողությամբ Ձ. Ս. Որբունու *Օրագրությունը*, որը երբեմն լրացնում, երբեմն փոխարինում է ստեղծագործությանը, իր հերթին, ակամայորեն, զուգընթաց է քայլում հեղինակի *նամակագրությանը*¹։ Ասում են ակամայորեն, քանի որ *նամակագրությունը* և *Օրագրությունը* իրենց ստեղծման նախահիմքով արդեն իսկ տարբեր են. մեկը՝ հղված կոնկրետ ընթերցողի և պատասխան ակնկալող, մյուսը՝ ինքն իր հետ խոսող։ Սակայն հենց այստեղ է, որ առերևույթ պահպանվող ավանդույթի խորքում Որբունին նույնքան ակամայորեն խախտում է օրինաչափությունը։

Որբունու *նամակագրության* մեջ ծավալով ամենաստվարը և տևողությամբ ամենաերկարը Պետրոս Ջարոյանին ուղղված *նամակներն* են. ըստ պահպանված *նամակների*՝ 1924թ. ապրիլի 3-ից՝ Մարտելից Փարիզ տեղափոխվելուց, գուցե թե Որբունու թափառումների սկզբից մինչև 30-ական թթ. վերջերը, ապա համաշխարհային պատերազմով ընդհատված և նորից շարունակված 1950-ականներից՝ հասնելով մինչև 1972թ. հուլիսի 7-ը²։ *Նամակագրությունը* նախևառաջ «մտահղացվել է» իբրև Մարտելում սկզբնավորված սերտ հարաբերությունները հաճախադեպ զրույց-փոխադարձումներով շարունակելու փորձ։ Սակայն, հենց երկրորդ՝ ապրիլի 4-ին գրված *նամակից* սկսած Որբունին խիստ անձնական, մտերմիկ թղթակցությունը վերածում է օրագրության. «*Տես օրագրի պէս կը գրեմ քեզի*»։ Փոքր-ինչ տարակուսելի հուշում, քանի որ այս պահին օրագրությունը ուղղակիորեն կապվում է թղթակցության ամենօրյակամության (diary) կամ հաճախադեպության հետ։ Սա մի կողմից։ Մյուս կողմից, երեք տարի անց *նամակագիրը* այլ մի հուշում է բերում. «*Ահա թէ ինչու «ճամբու տպաւորութիւններս» ուշացան ըստ քեզի, իսկ ըստ ինծի ինչո՞ւ. կէս մնացին։ Յետոյ, անոնք տպաւորութիւններ ե՞մ, ի՞նչ գիտնամ, մօթե՞ր, նկարագրութիւններ... թող ըսուի ինչ որ ըսուի, բայց ամէն պարագայի երբեք գրականութիւն կամ գրականութեան յաւակնութիւն... անոնք, ուրեմն ինծի համար պարզապէս, նախ, իմ կեանքս միշտ ծանօթ պահելու համար և հետևաբար իմիններուս համար ալ և երկրորդ այսպէսով կը յուսամ ունենալ տեսակ մը օրագրութիւն, որ օր մը «Օրագիր» տետրակներուս հետ ինծի օր մը հեռաւոր անցեալի ապրումները վերադարձնելու կենդանի միւս ըլլայ» (8/ 7/ 27)։ Եվս մի քանի տարի անց «Սենք»ում տպագրված «Օրագիր էջերին»³ արված դիտողությամբ ի պատասխան Որբունին ճշգրտում է. «Օրագրի մը էջերը հեղինակի մը մտերիմ, ծածկուած կողմերը կը յայտնեն, իր միտքը և իր հոգին, հոգին ընդհանրապէս։ Որոնցմով օր մը միւս գործերը բա-*

ցատրուկին: Միութիւնը ո՞րն է: Օրագիրը մը չի գրուիր ծրագրի մը վրայ. օրը օրին գրուած, օրուան անակնկալը, դէպքերը որոնց մէջ մարդը (գրողը) կը տապալուի, որոնցմով ան կը կազմուի, կը յուշուի ու կը բանայ դռները իր հոգիին ու մտքին: Եթէ մեր օրերուն անելի առաջ գացած [է] քննադատութիւնը շնորհիւ հեղինակներու ձգած օրագիրներուն, որոնցով մարդը կը գտնենք, ու կը բացատրենք գործը: Առանց անոր կենսաբան դժուար է հասկնալ գործը իր ամբողջութեանը մէջ. մղումները, պատճառները, շինարարական թէ վերոյիշական տարրերը իր գործին, խառնուածքը, ընկերային պայմանները և այլն որոնք արտադրեցին զայն» (անթուակիր, 20 Սեպտեմբեր):

Արված հուշումները նամակագրության և օրագրության զուտ պարագայական առնչակցությունը հաստատելու համար չեն, այլ, որ առավել կարևոր է, հասկանալու համար նամակագրության ու օրագրության հեղինակի համար չտարբերակվող սահմանագծի անգոյությունը կամ գուցե թե այս դեպքում նման սահմանագատման ոչ էական լինելը. քանի որ երկու դեպքում էլ, առերևույթ փոքր-ինչ տարբեր շարժառիթներով, բայց խորքում նույն մարդուն ու նրա պատմությունը օրը օրի շրջագծելու ակունքից եկող մղումն է խնդիրը: Ուշագրավ մի հուշում ևս. «Անցնեն միայն այն կարծիքիս թէ թերևս նամակներուս յապաղելուն պատճառը քիչ մըն ալ Օրագիրս վերականգնելու ցլալս է: Չէ որ նամակը կը ծնի արտայայտուելու, խօսելու, պատմելու պէտքէն, մեզի համար, ինչպէս բանաստեղծութիւնը: Խոստովանիք անկեղծօրէն որ մենք գրիչի ունէ հարուածը կը թաթախենք իրականութեամբ...» (4/ 8/ 27): Հուշումը ըստ էության, մարդու ու նրա պատմության շրջագծումից այն կողմ բացում է թերևս Որբունու համար թաքնված այլ մի իրողության՝ գրելու հնարավոր անհնարիւնության տասնամյակներ ձգվող տագնապը ամբողջ կյանքում սկսվող ու չավարտվող պատմվածքի, վեպի, ընթերցվող գրքի, կիսատ նամակի, հապառապ գրվող բացիկի, նոթագրվող օրագրության տեսքով: Թափառումների ու բազմազբաղության, չեն բացառում նաև հոգեկան ճգնաժամների պատճառով չգրվող կամ չավարտվող գրական գործը ակամայորեն սփռվում է այլ գրություններում՝ շատ ավելի ուշ հավաքվելով, կազմակերպվելով ու մտնելով որևէ կառույցի մէջ (ակնարկում են «Հալածվածները» վիպաշարը): Իսկ հարակա կամ ողջ կյանքում ցրված, անկազմակերպ, հախուռն, ջլատված էջերը նոթագրում են Որբունու կյանքի վեպը՝ երբեմն զուտ փաստազրման, երբեմն էլ՝ փաստից ծնվող խոհագրության, տպավորության տեսքով:

Վերադառնանք նամակագրությանը:

Այնուամենայնիվ դեռ փոքր-ինչ տարակուսելի է մնում նամակագրության և օրագրության մերձեցումը նաև այն պատճառով, որ նամակներով օրագրություն սկսելու նախաձեռնությունը մնում է միայն Որբունու: Եվ սա ինքնին հասկանալի է արդեն վերևում արված մի քանի հուշումներից:

Ավելի պասսիվ է Պետրոս Զարոյանը ոչ միայն նամակագրությունը օրագրության վերածելու, այլև հենց նամակագրության մեջ: Ի պատասխան Որբունու ամենօրյա կամ գրեթե ամենօրյա երբեմն չորս-հինգ էջը գերազանցող նամակներին Զարոյանը գրում է ավելի ուշ-ուշ՝ երբեմն երեք-չորս նամակի պատասխանելով մեկով: « Երևակայեմ զարմանքդ մէկէ անելի նամակներուդ անպատասխանի մնալուն հա-

մար: Ուժեղեւ վեր էր, Ձարեհ, գրիչ ծեռք առնել ու քանի մը տող մրոտել: Ու եթ վերջապէս այս քանի մը տողերը քեզի ուղղեմ, պարզապէս որպէսզի տարօրինակ մտորումներ չունենաս լռութեան մասին» (Մարտիլ, 4 Յուլիս 1928): Հաճախադեպ են Ձարոյանի «քանի մը տող մրոտելու» հուշումները, որոնք ծնվում են ոչ միայն պատասխան ակնկալող ընկերոջ հանդէպ ունեցած պարտավորվածութեան, այլև նամակի ու թղթակցութեան հանդէպ ունեցած անբավարարվածութեան զգացումից. «Շատ նիւթեր կան որոնց մասին ուզեմ խօսիլ, բայց նամակը երբեք պիտի չկարողանայ գոհացնել ամբողջութեամբ ինձի, նմանապէս քեզի ալ, ինչպէս բոլոր մեզի պէսները» (Մարտիլ, 6/ 9/ 27): Ձարոյանի համար «քով քովի ըլլալու», իրար հետ գրուցելու անհրաժեշտութիւնից այն կողմ չանցնող նամակը, նաև թղթակցութիւնը, օրերի ձգձգումով ու ներքին ջլատումներով ծնվող, «բաթօնի» անակնկալ վերադարձով ընդհատված «քանի մը տողերը» պարզապէս խոսելու կամ ժամոք մնալու մղումով չեն պայմանավորված, ինչպէս էր հաճախ Որբունու պարագայում: Իհարկէ, չբացառելով նամակի բուն իսկ էութիւնը կազմող «մտերմիկ գրույցի», երկու հոգու միջև, ինչպէս Որբունին պիտի ասեր՝ «իրարու մօտիկութիւնը զգալու, զիրար շունչ շունչի զգալու» հանգամանքը՝ Ձարոյանի համար իր «հիւանդ ջիղերու» ու «թմրած ուղեղի» գերլարումով թղթին մնացած պատառիկները խորքում ծնվում ու հաջորդաբար, ու դարձյալ ակամայորեն, անձնական ջլատումին զուգահեռ բերում են մեկ ուրիշ տազնապի գիտակցումը. «Ներսիս կը դրկեն սկզբնաւորութիւնը այն նամակին գոր այս առաւօտ սկսայ, բայց ընդհատուեցայ: Կը դրկեն նաև զանազան առիթներով գրել փորձած մէկ քանի ուրիշ նամակներ, շէշտելու համար այն տազնաւոր որուն մէջ կապրիմ, անշուշտ առանձին ջրլլալով, քանի որ մեր սերունդը, աւելի ծիշդ էր ըսել մեր սերունդին տաղանդաւոր տասը՝ ընդունիր այն իրաւացի հպարտութիւնը և միացիր ինձի՝ նմանօրինակ դառն ճակատագրի մը ունի իր վրան: Ու քանի՜ քանի անգամ աւելի մարտիրոս ենք մենք Յիսուսէն, Ձարեհ, որովհետեւ մինչ ևնկա իր խաչը կրեց Գողգոթային բարձունքը մինչև, մեր Գողգոթան երկւոր է ու անվախճան յախտեմականութեան պէս» (Մարտիլ, 14 Մարտ 1928):

Ու գրեթէ անձնական տազնապի նույն դրսևորումներով՝ չստացվող ստեղծագործութիւն, պատառիկներով նամակ, ինքնաբերիկ երկտող ու փոխադարձ դժգոհութիւն-պահանջներ «լեցուն ու երկար» նամակների, մի տեսակ իսկապէս ակամայորեն ստեղծվում է Սփյուռքի օրագրութիւնը, թող որ այս պարագայում երկու հոգու մտերմիկ խոստովանութիւններով: Եվ այս դեպքում չեն ուզում կարևորել կամ առանձնացնել ժանրը, այլ հենց ժանրի տրամաբանութիւնից ու սահմաններից դուրս հոգեկան ու հասարակական անվերջանալի քայքայումներով իբրև օրագիր-նամականի ներկայացող Սփյուռքի Մարդու Պատմութիւնը:

Գուցե թե փոքր-ինչ տարօրինակ թվա երկու հոգու նամակագրութեամբ մի ամբողջ սերնդի ճանաչումը, մանավանդ որ այս դեպքում գրական փաստը չէ, որ ճանապարհ է բացում: Իհարկէ միշտ կա ներքին հակասութիւնների, բացասումների, շատ հաճախ կյանքի տենդագին գալարումների անտրամաբանական ընթացքը անհատականից ընդհանուրին վերագրելու վտանգը: Եվ սա այսպէս է, եթե նկատի

չունենանք իրենց իսկ «Փարիզի տղոց» կյանքն իբրև գրականություն կամ կյանքն էլ գրականությամբ ապրելու ոչ եզակի դեպքերը: «Է՞հ. թողունք, նորեն գրականութիւն, միշտ գրականութիւնով կը վերջանայ մեր նամակները, մեր խօսակցութիւնները ուր որ ալ դառնան անոնք, ըլլայ սրճարանի մը անկիւնը, ըլլայ փողոցը, ըլլայ նոյնիսկ բոզանոցին մէջ, երբ կիները մեր ծունկերուն վրայ կեղծ ժպիտներ կը շոյալեն ու իրենց հպումներով մեր միսը արթնցնին: Փտած մարդեր ենք... Կեանքէն դուրս, երբեք կեանքին հետ ու անոր մէջ չենք ապրիր: Հանդիսատեսներ որոնք վարագոյրին բացուելուն կը սպասեն, վարագոյրը կը բացուի, կը դիտենք, վարագոյրը կը փակուի ու կը մեկնինք: Ինչո՞ւ, որովհետև միշտ բան խելու, բան մը վերցնել ու գործածքի մը մէջ մտցնելու տենչանքը կայ մեր մէջ, իմ, քո ու անոր և բոլորին համար է ըսածս, ով որ կը ժխտէ թող առանց ամչնալու մատ վերցնէ: *en ai esse da ça* <Չանձրացած եմ դրանից>, հասկցար. ապրիլ ուզելու համար պէտք է մոռնալ այս ամէնը ու ապրիլ ապրելու համար» (Նիս, 13/ IV 28) (Որբունի): Այս և վերևում արված մի քանի հուշումները գրեթէ անտեսանելի են դարձնում անձնական փորձառության ու գրականության սահմանը ընդհանրապես գրողի համար: Բայց չի նշանակում նաև, որ անմիջական տպավորությունները, թեկուզև գրողական ձեռքով գրի վերածվելով, տեղավորելի են գրականության մեջ, եթե անգամ ակնառու է, գոնե միակողմանիորեն, նամակաճան ու օրագրության (ոչ գրական ու գրական) ժանրերի տարբերության անգիտացումը: Եվ այնուամենայնիվ, մեանօրինակ անգիտացումն էլ թերևս լավագույն հնարավորությունն է հենց կյանքի, թեկուզև անհատական փորձառությամբ, ու գրականության, թեկուզև չգիտակցված, փոխմիփոխ այս դեպքում անտրոհելի միջանցումներով ստանալու սերնդի մանրանկարը:

Հետևենք իրենց իսկ աքսորականության պատմությանը:

Եղեճնով պայմանավորված ֆիզիկական արտաքսումը, տնանկությունն ու թափառումները, որ Որբունու համար գիտակցելի էին դեռևս Պերպերյան վարժարանից իր անվան թարգմանությամբ (Եօքսիւզ-որբ, Եօքսիւզեան-Որբունի), հետագա տարիներին ու ողջ կյանքի ընթացքում անընդհատ մնում են բացատրելի ու սահմանելի, ու այս կերպ, որքան էլ ապրված ու գիտակցված՝ չնվաճված ու չհաղթահարված: Չեմ ուզում իբրև հավաստում վկայակոչել վիպաշարը («Հալածվածները» վերնագրից արդեն հասկացվող տարբեր նյութեր բերող ու շերտեր բացող առանձին գործերի համախմբումը իբրև հավաքականություն մատնանշող *հալածվածության* շուրջ, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նույն *աքսորականության* գոյավիճակի գիտակցումը), առանձին «Եվ եղև Մարդ»ը կամ պատմվածքները, այլ հենց նամակներում ի վերջո աքսորականությունը ուղղակիորեն սահմանելու պարբերական ու շարունակական փորձերը:

Եվ իրենն, աքսորականությունը տարածության բացությունն է, հարազատության կամ մտերմությամբ չշրջափակվող բացարձակությունը՝ փոփոխելի, անակնկալ, բայց միևնույն ժամանակ անընդհատ բացության ու կրկնելիության մեջ արդեն իսկ կանխատեսելի իբրև վիճակ կամ կենսակերպ: Դիմենք հենց իրեն.

«Կուզես որ «խորհուրդդ» մտիկ ընեն գոնե իբրև բարեկամ, եթե ոչ Երուսա-

դին չափ, գոնե իբրև բարեկամ մը: Արդիւնքը արտաքսում է: Միթէ մենք արտաքսուած մարդեր չենք. ի՞նչ տարբերութիւն գտար քու քաղաքակալայրիդ ու քու բնակավայրիդ մէջ. արտաքսելը պուրժուական բառ է, այսօր, Ֆրանսա եմ, վաղը Իտալիա, բազուկ ունիմ, կաշխատիմ, պատահ մը հաց է ուտելիքնիս, միայն թէ, օ՛հ երանի, մինակ ըլլայի, մօր կամ պզտիկներու հոգը չունենայի, կամ չգգայի ուսերուս վրայ ու չունենայի կարօտը այն օճախին, որուն վրայ պիտի փակէ պաշտուած Մելիմէ մը, Սիւզան մը կամ Արաքսիա մը»⁴ (Շամօնիքս, 1/ 1/ 25):

«Այս տարին ինծի համար (և մեր ամբողջ ընտանիքով) եղաւ թշուառութեան և տառապանքի և խեղճութեան անվերջանալիս: Ամօթով կընդունիմ յանցանքը իմ վրաս առնելու, բայց ինչպէ՞ս ըլլալ այլապէս, երբ իմ հոգիս ու իմ էութիւնս կենեւեկին ազատութեան մը խելայեղ սանձարձակութեան մէջ, երբ ես, ինքս, հոգիս ինքնակորոյս կուզեն շինել իրենց շուրջ անհուն ու տիեզերական ազատութիւնը, որուն թռչիլ, սաւառնիլ ինչպէս արծիւը երկնասլաց ապառաժներու վրայ ու ինչպէս երգեցիկ արտոյտը կորսուած երկինքի կապոյտին մէջ: Ահ, ի՞նչ խելացնոր ցնորք թերևս: Բայց դեռ իմ միտքս չէ հաշտուած այն կապանքներուն հետ, որ կը շղթայեն մարդկային հոգին, կը կապտին, կը ստորնացնեն: Երանի թէ մարդ վայրենի ըլլար իր լեռնային ազատութեան մէջ քան թէ քաղաքակրթութեան կեղծիքին մէջ բանտէր իր կամքը, եսը և հոգին: Խեղճ ժողովուրդ, որուն անունին վրայ յենած հազարաւոր մակաբոյժներ փորերնին կը շտկեն ու կապրին ու կը վայելեն... և ժողովուրդը, այդ տգէտ հսկայական զանգուածը հեղ մը ասոր, հեղ մը անոր բազուկները կարկառած, շուարած ազատութիւն կաղաղաւ: Չէ ազատութիւնը քաղաքներու [մէջ] ու ամէն այնտեղ ուր մարդիկ կապրին հոծ ու խուռն չկրնար բնակիլ, ան լեռներուն, անապատներուն, եթերներուն, հողին տակ [է], ամէն հոռ ուր անասուններ կան, վայրի անասուններ, գի ինքն ալ ամեհի է: Կուզե՞ս ազատ ըլլալ, կ[ա]յ [եռ կամ անապատ, ապաւինելով բազուկներուդ և քու մարդկային մտքի հնաւանդ ճարպիկութեան, մոռնալով փառամոլութիւնը գրչի, արուեստի (չարժեր քաղաք[ակ]ան, բոլիդիքսութեան մասին անդրադառնալու, անոնք ոչինչ անգամ չեն արժեր գիտութեան և արուեստի բով) ու ապրիլ թափառելով: Ահա ազատութիւնը...» (Փարիզ, 8 Մարտ (անթուակիր)):

«...Այս առթիւ պատմեմ քեզի բան մը. երէկ իրիկուն ծրարներս շինած էի, պատրաստ մեկնելու համար, երբ յանկարծ քովի սենեակէն աղջկան սուր ճիչեր բարձրացան: [Անոր] տեսնելու փորձ մը, և յաջող: Իրիկունը ուշ սենեակ վերադարձիս մինակ էի. բարև մը ու դռնէն ներս նստայ անկողնին ծայրը, ինքը քովս, գլխարկ կը գործեր: Իր սև միսին բարակ հօտը անշուշտ զգալի էր, բայց աչքերու խորութիւնը և սև բիւրերը ու դիմագիծերու կլորութիւնը ամբողջ: Շատ երկար նստանք, ան աշխատեցաւ, ես ընդհատ խօսեցայ: Ժամը առտուն 2-ին լրացաւ գլխարկը: - Աչքերուս մէջ նայ՛. - Ինչո՞ւ... - Ինչքա՞ն մեծ են... ու սև...իրաւ... ձեռքերը իմիններուս մէջ է: - Որքան փափուկ են... - Կը ծիծաղի[ի]նք... կը համբուրեմ զանոնք. յետոյ բազուկները... ծոծրակը... գլուխ գլխի կը կենանք. մազերու շփումը ճակտիս. ու միսին տաքութիւնը այտերուս վրայ... պէտք եղաւ որ երես-

ներն ալ ու շրթներն ալ համբուրեմ և աւելի ուշ, շան կամ անասունի վիճակէ գիտակից մարդու վիճակիս անցնելու համար պէտք եղաւ մեծ ծիգ, աղաչանք և ուժ... եւ երևակայել թէ այդ սենեակը շարունակե՛ր ապրիլ ամէն իրիկունուան համար ճամբան բացուած էր. սև աղջիկ համբուրած ե՞ս. ա՛հ հ, իրաւ, դուն կը գանիս, bur[ɛ]ʃa[ɹ]crat-ի քու բնագոյր մոռցեր էի» (Երկուշաբթի, (անթուակիր)):

Ոչ պատահականորեն ընտրված հատվածներում արդեն մարդկային տեսակով պայմանավորված խզումների, հեռացումների ու նաև ուրացումների ենթագիտակցությունը բերող տագմապը իր շրջանակից մի տեսակ օտարություն ու իբրև պայմանականություն է ընկալում ազգային աղետով պարտադրված իրականությունը: Եվ նույն՝ մարդկային տեսակով չէ՞ր պայմանավորված արդյոք Որբունու կենսակերպը՝ անվերջ թափառումներ ու խուսափումներ, ինչպես ինքը կկոչեր, հարազատությամբ կամ մտերմությամբ ավարտվող կամ ի սկզբանե «պարտադրված մոտիկությունից»: Արդյոք խորքում սա չէ՞ր նաև պատճառներից մեկը՝ հարազատներից (հատկապես մորից) անընդիատ հեռու լինելու ու, միայն իր վաստակածից փոքր մի մաս հատկացնելով, նրանց կողքին կամ նրանց հետ մնալու: Եվ, ի վերջո, հավերժական «aventurier»-ի իր խառնվածքը չէ՞ր արդյոք, որ վայրով, տեղով չսահմանափակվող բացությանն ավելի ուշ, 70-ական թվականներին, իբրև զուգակշիռ էր բերում նաև «մտքի բացությունը». «Վերադարձիս էր որ նամակը գտայ մեծ անակնկալով և մեծ համոզված մը: Թերևս տղայական գտնես, ինչպես միշտ ինձի տղայական կը գտնեն ու չեմ ամչնար աստոր համար, որովհետև աստով է որ մտքի բացութիւն մը ունիմ ընդունելու կեանքի և մտքի նորութիւնները, բան մը որ ուրիշներ ինձի կը մեղադրեն իբրև անմիջական ազդեցութիւն:

Ազդեցութիւն և ընդունողութեան կարելիութիւնը նոյն բաները չեն: Երկրորդ պարագան է որ մշտական մարդս կը պահեն մտքի բացութեան մը մէջ և որոնումներու ճամբու վրայ կը դնեն, այլապէս միշտ խկի թաս խկի <համամ (թուրք.)> lepreux <որորտ>⁵ կը մնանք: Ես աստիկա կը զատեմ, իմ տղայականութիւնս, բայց միւս կողմէ ան արգելք ըլլայ և խլած է մօտէն բարեկամութիւններ ունենալու, քանի որ այդ ուրիշները հասուն (adulte) մարդիկ, չեն ախորժեք տղայական խառնուածք ունեցողներէն, բայց ընդհակառակը շատ ախորժեմ անկէ կիները, որոնց զարմացական բարեկամութիւնը ունեցած եմ միշտ» (Փարիզ, 25- 7- 72):

Ուրեմն աքսորականությունը ֆիզիկական խուսափումներով բացին ու բացարձակին հասնելու սահմանն է: Կա նաև մեկի բերած դատարկությունը մյուսով լցնելու կամ մեկը մյուսով փոխարինելու (կյանքը՝ գրականությամբ ու գրականությունը՝ կյանքով), նաև՝ երկուսի միջակայքում հենց երկուսի չտարանջատվող սահմանը որսալու թե հասկանալու չընդհատվող ձգտումը: Հարկ կա՞ արդյոք վկայակոչելու վեպերը՝ հերոսների կրկնվող հեռացումներ-մոտեցումները, ներքին ու արտաքին ազդակներով պայմանավորված խճճումները: Սահմանափակվե՞մ զուցե նամակներից արված քաղաքերումներով: Եվ սկսե՞մ հենց 20-ական թվականներից՝ հասնելով մինչև 70-ականներ (ոչ միայն իմ ասածը հիմնավորելու համար):

«Սակայն, սիրելի Ջարոս, ներե՛ր որ նորե՛ն կարճ ըլլամ, հակառակ քու 12 էջերուդ, գի՛ ձեռքս չշարժե՛ր գրելու համար, կեանքի այս անորոշութեան մէջ, խարխափումը

այսքան յուսալքումներուն մէջ, մանաւանդ գիտես թէ արտաքին ամենաչնչիւ երևոյթները որքան ազդեան ինքնի. այս դրութեան մէջ ուրեմն ինչպէս կուզես որ գրեմ: Պարապօրին մը, անհուն ու անյատակ պարապօրին մը, որուն վրայ մեծածեմ քայլերս առանց զանոնք ղեկելու մասին անգամ մտածելու. բարեբաղդաբար յաւիտենական երազողի դրութիւնս չթողուր որ անոնք այդ պարապօրին տապալկումներուն զիս ցեխը նետեմ, այլ իյնալով կանգնելով, յիմար տառապանքով մը կը քալեմ առանց այդ տառապանքը կարծես թոթուելու մասին խորհելու, առանց ղեկի ու ղեկավարի մաւ մը, ինչպէս ըսեն, բայց անհուն[ի] մէջ, շուարած ու շփոթ, անհաւատ ու գայթակղած, ինչի՞ դէմ. ահ, միայն բնութեան դէմ: Տարօրինակօրէն բռնուցքներս կը պրկուին երբ գերագոյն քմայքով մը կը մտածեմ քանդուի ու վերաշինուեալս մասին, այսինքն կը խորհիմ թէ արդեօք մոր աշխարհի մը ի՞նչ պիտի տար մեզի ու եթէ կարելի ըլլար Վահէին պէս պիտի ըսէի «Եթէ աշխարհի ճակատագիրը ելքերական կոճակի մը վրայ ըլլար ու այդ կոճակը իմ պաշտպանութեանս յանձնուած ըլլար, վայրկեան իսկ չպիտի վարանէի ու մատս պիտի դնէի անոր վրայ» ու ինչպէս մանուկները յաճախ իրենց մախընտրած ու լաւագոյն մէկ խաղալիքը կը քախքախեն ու անոր աւերակին վրայ ապշած խնդրը մը կունենան լալու: Միթէ անանկ քմայք մը չէ իմս, որուն ես յաճախ ուզեմ ընկերային գոյն մը տալ, բայց աւաղ այս պարապօրինեան ու անորոշութեան մէջ լոկ քմայք, ու միմիայն քմայքները կը քալեցնեն զիս» (Փարիզ, 17 Մայիս 1924):

«Բոլորովին ցրուած ու զարնուած տրամադրութեան տակ կապիրիմ: Հատած, սպառած, յուսալքուած և յոյսով պոռթկացող միաժամանակ: Շատ գիշերներ անքուն կանցնեմ գրեթէ և յետևեալ օրը երկայն և անհատնում ստորացուցիչ աշխատանքի մը մէջ դժոխային կեանք մը: Վերջապէս հազար ու մէկ տեսակ մտածում գիշերուան խաղաղութեան հետ ծնունդ կառնեն կերտելու, շինելու համար ինքնուրոյն ճամբայ մը ուրկէ հոգին քալէ անտրտունք և առաջ յղիութիւնով: Ու կօրօրուիմ» (Երեքշաբթի, (անթուակիր)):

«Իմ յուսայատութեանս աղբիւրը իմիճներուս չկարենալ օգնած պահերն են: Մնացեալը կարելի է յաղթել արուեստի երանացմամբ: Եթէ մարդ սենեակ ալ չունենայ, կան գրադարանները, ուր կրնաս քաշուիլ, ամփոփուիլ ու արտադրել: Գիշերները՝ փողոցները փակ չեն ու հոն մոր կեանքի մը (քեզի համար) տեսարանը: Կերևակայեմ այն բոլոր հոսանքներուն որ կանցնին հոգիէի, արահետներ կը բանան և հաւատայ լոյր ինչ մպաստաւոր պիտի ըլլան ձեզի աշխարհայեացքի տեսակէտով» (անթուակիր)՝:

«Այս բոլորը լաւ. բայց հարց կու տամ ինքզինքիս, ի՞նչ բանի կը ծառայեն խաղաղութիւնն ու առողջութիւնը եթէ անոնցմով չես կրնար ընել ուզածը: Ապրիլ, բայց կով մը կապիրի, չէ, որոճալով գոնէ որ իրեն իմաստ մը կու տայ ապրելու: Որոշած եմ մոլորիս չկարդալ, ի՞նչ բանի համար կարդալ, այդ ալ պատրուանք մը չէ, եթէ չպիտի ծառայէ բանի մը: Պէտք է եզրակացնել, ատենը եկած է: Ինչպէս կը գրես մատներու վրայ համրուող տարիներ ունինք ապրելու, գոնէ չի չարչորկիմք բան մը ընելու ետևէն վազելով: Երևակայէ որ երբ կը սկսիմ գրել, գրածս ինքնի զգուանք կը պատճառէ, Aux մը, որուն համար պէտք է զոյգուիլ քունէ և ո-

րուն հաւանաբար արժանի չենք: Վէպիս տղան Սրբուհիին ուրախութեան շարժումներուն առջև կըսէ, ինքնիրեն.

- Ի՞նչ է, ձև է ըրածդ:

Մեր գրելն էլ ասոր կը նմանի: «Ձև» է ըրածնիս: Եւ սակայն ըսել որ ինչ յափշտակութեամբ սկսած էի գրել, իրական ստեղծագործական ոգիով, առաջին անգամ կեանքիս մէջ, երեք վէպիս վրայ գուգահեռաբար» (Փարիզ, 12- 12- 63):

«Գիտէի որ այսօր պիտի գար նամակդ և այդպէս ալ եղաւ: Կը խորհէի սակայն որ ուրախութեան առիթ մը պիտի ըլլար, դուրսէն եկած արևի շող մը, բայց ան ալ եղաւ տխուր խորհրդածութիւններու պատճառ: Առաջին համաշխարհային պատերազմէն ճողոպրած սերունդը ամերիկացիները lost generation անուանեցին, այն սերունդը որ ամերիկեան գրականութեան ամենամեծ անունները տուաւ: Այսինքն չէր կորսուած: Այդ տիտղոսը մեզի համար շինուած է, իսկապէս կորսուածը մենք ենք, այնքան ենք, որ երբ պատահաբար բան մըն ալ տանք կարծես, առաջուց կորսուելու դատապարտուած է:

Բան մը կայ որ երբեք խելքիս չհասաւ քու պարագադ է, ամենէն տաղանդաւորը, դեռ Պոլսէն կազմուած, խմորուած, պատրաստուած: Ուրիշ էր իմ պարագան: Ես բուրդովիմ խակ էի, չկազմուած, անլեզու, առանց զարգացումի, դեռ այս կողմերը չեկած: Թէ ես ծախողուէի պիտի, շատ բնական է: Տակալին այսօր հայերէն շնորհքով նախադասութիւն մը չեմ գիտեր թուղթին յանձնել: Շան պէս հացի կոշիկն ետևէն եղայ, անխնայօրէն: Չեմ գիտեր թէ ինչու համար գրականութեան կապուեցայ, առանց ունէ տուեալ ունենալու: Paradoxe. Կարելի՞ է երևակայել կեանք մը որ 34 տարի վերջ սկսուած գործի մը ձեռք զարնել փորձէ: Անցեալ գիշեր երկար ատեն այդ գաղափարը հանդարտ չձգեց գիս: 1924 սկսուած «Հալածուածները» 1964-ին պիտի վերսկսէի, երբ ահա կեանքը բռնեց և զիս նետեց մահուան ճամբուն վրայ: Ի՞նչ է, ո՞ր է ասոր գաղտնիքը: «Կորսուած սերունդը» ըսի, պէտք է ըսել «ամիժեալ սերունդ»: Թուրքը վերապրողներն անգամ խաթարած է, մարմինը ձգեր է, բայց հոգին աւեր է: Չօպանեան «Ես ի՞նչ ընեմ հոգիով» գրած է, մենք պէտք է ըսենք «Ես ի՞նչ ընեմ առանց հոգիի մարմինով»: Այս է կը խորհէ «Հալածուածներու» նիւթը, մէկ գիրքէն միւսը պրպտուած, բայց առաջ պիտի մնայ սաղմնային, ծրագրային վիճակի մէջ: Բարեբաղդաբար «Եւ եղև Մարդ»ը գրեցի, ուր մասամբ ներկայ է այս գաղափարը: Չեմ գիտեր վերադարձիս, կեանքիս վերադարձիս, պիտի կարենա՞մ ունենալ պէտք եղած կիրքը շարունակելու համար: Ամէն ինչ պաղել սկսած է մէջս կարծես» (Le Tarier, 6- 11- 64):

«Պէտք եղաւ liquider ընել զանոնք և յետոյ որոշած ըլլալով վերջապէս սկսել վէպս ստիպուած մեկուսացայ, ինքզինքիս մէջ մտնելու, այսինքն վէպին ներքին մթնոլորտին կապելու պորտս: Արդէն հինէն քառորդ մը գրուած է, բայց ձևը չեմ սիրեր ու ձևին փնտռողքին մէջ էի ժամանակէ ի վեր, ձև մը՝ որով հաճոյք կառնեմ գրելու: Ունէ ձևով չեմ կրնար գրել վէպ մը, ամէն մէկը իր ձևն և մթնոլորտը կը պահանջէ պարզապէս, որպէսզի ուրախութեամբ գրեմ: Սիւս այդ ուրախութեամբ գրելն է ինձի հետաքրքրողը և ոչ թէ ուրիշին հասնիլը կամ չհասնիլը, քանզի գրելը ապրելու ձև մըն է, ի՞նչ կըսեմ, ապրիլ է, ապրիլը ստեղծագործել է, այլապէս կեանքը բուսական կեանք մը ըլլայ» (Փարիզ, 25- 7- 72):

Ընդունենք, ուրեմն, որ աքսորականությունը (գուցե թե պայմանականորեն) սեփականից, հարազատից, ինքն իրենից փախչելու ու այլին, օտարին, ուրիշին բացվելու թե գաղտնիք նվաճելու հնարավոր անհնարիմությունն է՝ երբեմն պատճառաբանելի կենսակերպով, երբեմն՝ հոգեբանական ճգնաժամերով, բայց ի վերջո անբացատրելի: Գուցե թե հենց այստեղ է որոնելի «չկազմուած, անլեզու, առանց զարգացումի», 34-ամյա ընդմիջումով, ստեղծագործական աշխատանքը վերսկսելու՝ Ռորոնու համար «paradoxe» դարձած իրողության գաղտնիքը: Ստեղծագործական աշխատանք վերսկսել ասելով փոքր-ինչ կասկածի տակ են դնում թերևս հեղինակի՝ այս ընթացքում պատմվածքների երկու ժողովածուով, մասամբ նաև օրագրային գրառումներով շարունակվող գրական գործունեությունը: Բայց այս դեպքում հենց պատմվածքներով, օրագրային գրառումներով, նամակներով մի տեսակ առավել ակնառու է դառնում ի սկզբանե իբրև ամբողջական շինություն հղացված վիպաշարի ստեղծման ընթացքը՝ հավաքումից, խմորումից մինչև վերջնական ազատագրում:

Սեփական փորձառությամբ, ու դարձյալ մարդկային տեսակով ու խառնվածքով պայմանավորված աքսորականության գոյավիճակի փոքր-ինչ այլ գիտակցություն է բերում Պետրոս Զարոյանը: Նույն՝ եղեռնով սկզբնավորված տնանկությունն ու ֆիզիկական արտաքսումը կամ էլ «հացի համար» ոչ հաճախադեպ, բայց և ոչ հազվադեպ թափառումները խորքում հարաբերվելով մարդուն՝ բացում են հենց մարդկայնորեն բացարձակ մեկուսացման գնալու ճանապարհը: Աքսորը՝ ուղղակի իմաստով: «Նոր չէ որ կը հաստատեն ընդվզեցուցիչն ու գարշելին Սփիւռքի մեր կեանքէն մերս: Սա տարբերութեամբ, որ դուն կը թուխ յաշտուած, յարմարուած ըլլալ, մինչդեռ ես պիտի մնամ տևական ըմբոստը: Խորհուրդ կու տաս opportuniste ըլլալու. չեմ գիտեր թէ ուրեմն դուն հետևո՞ղ մը դարձած ես տուած խորհուրդիդ: Նման դիրքորոշում մը ինձի համար պիտի նշանակէր ամբողջական հրաժարում իմ էութենէս. առանց վարանումի և զեղքի ընդունած եմ մնալ առանձին. Quarantaine-ի ենթարկուիլ բոլորէն, բայց մնալ հաշտ ես ինձի հետ իմ գիտակցութեանս առջև: Opportunisteը անշուշտ որ կրնայ ծափերու արժանանալ, բայց այդ ծափերը պիտի նշանակէին ասպտակներ, որոնք մարդ եղողը կը խրին աղբակոյտերու ծոցը» (Մարտէլ, 7 հեկտ. 1966): Թվում է, և խորքում գուցե թե այդպես է, այլ կեցվածք էր ենթադրելի ավելի «հասուն նկարագիր» ու «կայուն խառնվածք» ունեցող մեկից, որի գործունեությունը ավելի շատ կազմակերպչի էր, քան ստեղծողի: Այս կերպ թերազնափաստած չեմ լինի թերևս Զարոյանի գործունեությունը այն իմաստով, որ «դեռ Պոլսէն կազմուած, խմորուած, պատրաստուած» անհատին ճակատագրորեն տրվածը բուն *ստեղծումը* չէր, Սփյուռքը այս կերպ (գրով) հաղթահարելը չէր: Այլ, գուցե թե մյուսներին հավասարազոր Սփյուռքն իբրև բացարձակ աքսոր ապրելն ու կրկին վերապրելը: Բայց Սփյուռքի հանդեպ «opportuniste»-ի կեցվածքն իբրև արտաքին զրահ ընդունելու հանձնառության ժխտումն էր, որ օրավուր աճող հասարակական տազնապին զուգահեռ ստիպեց անհատին մնալու ինքն իր մեջ, որ թվացյալ ըմբոստության, արտաքին հրաժարումների սահմանագծից անդին բացվող դատարկությունը չլցրեց

ըմբոստության ու հրաժարումների պատմությամբ: Ասել է թե՛ Սփյուռքը հաղթահարեց անհատին: «Կիրակիներ ի վեր Մարտել են: Չես զարմանար: Նահանգը առանց երգի: Կրճատ օգտագործել Շահնուրի վեպին անունը: Կարելի է, և պետք է նյոմիսկ ըսել, որովհետև ասելի ճիշտ պիտի ըլլայ առիկա, անամօթ Նահանգը:

Չունենայի՝ սա ծնողը ըստած բանը: Սարսափելի, ահաւոր բան է: Մէկ հատիկ զաւակ ըլլալու պարագային մանաւանդ: Կուզէի սակայն որ քովս ըլլայիր, գլուխ գլուխի, հետոյ կարենալ խօսելու, պարպելու համար ինչ որ կայ ներսս, ախտաւոր, թունոտ, ցաւագին ու հիւժող: Մանաւանդ այս շրջանին: Ու սակայն չի տրուեցաւ ինձի այս կեանքին մէջ մտերիմ մը ունենալու մօտս, որուն հետ կարենայի ըլլալ միշտ, ուզած պահուս, այս պահուս:

Չամծրալի էր Փարիզը, անհաղորդ տղաքը: Վանող՝ միջավայրը: Ձգուելի գտայ Մարտելը: Երկուշաբթին սկսեալ պիտի խուսափիմ բոլորէն, հայ սա ծանօթ-բարեկամներէն, պիտի ապրիմ ինքզինքիս հետ: Եղբրական բան մը ունի այս գլուխ գլխին, մանաւանդ իմ ներկայ պայմաններու համար, շատոնց կանգիտանաս իրենց ամբողջութեամբ, զոր, գիտնայիր ալ, հաւանաբար պիտի չի կարենայիր զգալ այն չափով որքան ես կը զգամ, արինւումով, բզկտումով: Եղբրական, բայց նորէն միայն նախընտրելին» (Մարտել, 12 Փետրուար 1932):

Յրաժարումները, որ Որբունու դեպքում Սփյուռքին (սփռումին, ցրվումին) ընդդէմ դիրքավորվելու, Ջարոյանի պարագայում, գուցե թե մարդկայնորեն բացատրելի՝ Սփյուռքի Մարդուն փրկելու մղումով էին պայմանավորված: Այս մղումով չէ՞ արդոյոք բացատրելի դեռևս 1928թ. Որբունուն ուղղված հորդորը. «Ինչ ըսեմ քեզի, սիրելիս, յարատւութիւն և համբերութիւն չունիս լիլոր: Կօշկակարութեամբ հեռանկարով մէկէն խանդավառուեցար, և, կը խոստովանիմ, բայց նորէն յուսախաբ եղար: Ինչ պիտի ըլլայ այս անհետևանք թափառումներուն վախճանը, կը խորհե՞ս արդեօք: Ինչո՞ւ է չես կապուիր տեղ մը, ունէ արհեստի մը, որմէ անշուշտ որոշ շրջան մը պիտի նեղուիս, բայց այնուհետև առջևդ հանգիստ ու յարաբերաբար հաճելի կեանք մը պիտի բացուի: Այս կեանքին մէջ, այս դարաշրջանին ու ներկայ մարդոցմով, կարելի չէ մէկ անգամէն յաջողիլ կեանքին մէջ, պէտք է ակռաներդ սեղմես, մատ առ մատ հող գրաւես, մինչև որ հասնիս վայր մը ուրկէ անդին յառաջացումը խաղ դառնայ ու ըստ կամ: Բայց պէտք է կորուլ ունենալ ու համբերութիւն մինչև այդ: Անգամ մը ինձի նայէ: Ստորին նկարագիր մը չունիմ կարծեմ, ընդհակառակը, ըմբոստ ալ եմ: Բայց տես ինչպէս ինքզինքս կը զսպեմ ու քալերս հատ հատ կը նետեմ, ի՞նչ պայքարներով ու նեղութեամբ: Անտեղի ըմբոստացումները վնասելէ զատ ուրիշ բանի չեն ծառայեր: Պէտք է զայն պայթեցնել իր ծամանակին» (Մարտել, 8 Փետրուար 1928): Կամ էլ կյանքի ավարտին հուսալքումներով ու պարտություններով արված խոստովանությունը. «Բայց անկարելիութեան առջև կը գտնուէի. գիտես վիճակս: Որքան ալ որ որոշ բարեւաւում կայ, այսուհանդերձ այլևս նախկին բնականոն վիճակս դարձած է անվերադարձ անցեալ մը: Այս երկրին մէջ մեզի ճակատագրուած պայմանները ամեն տեսակետով որբերգական եղան մեզմէ շատերուն համար: Սահմանափակուելով միայն իմ անձին վրայ, երբ անդրադառնամ այն կարողութեանց, զոր ուժգնօրէն կը զգայի իմ մէջս, կը

գգայի վստահօրէն, և որոնք սակայն շատ չնչին չափով միայն լոյսին եկան, երբ արդէն անդրադառնամ այս ճշմարտութեան, կը զարմանամ թէ ինչ դիմադրականութիւն է իմս որ յաջողե՞ր եմ ջիղերու խորտակումը չհասցնել մինչև այն սահմանները ուր մարդկային էակը կը վերածուի ամբողջական խլեակի մը: Փակուած են բոլոր ելքերը, փակ են բոլոր պատուհանները, և ասիկա ընդմիշտ, այսուհանդերձ անծայր տարածութեանց ու յորդ լոյսերուն հասնելու յոյսը, հուզումը ու վստահութիւնը կը յարատեւեն անընկճելիօրէն: Ինքնախաբէութի՜ւն: Բայց այսպէսով է որ կը յաջողիմ մնալ կանգուն, ընդմէջ բոլոր փլուզումներուն: Ու պիտի մնամ կանգուն, մինչև անվերադարձ մեկնումի դօղանքը:

Թերևս կամ հաւանաբար հակասութիւն հաստատես այս տողերուն մէջ: Բայց չէ՞ որ այս հակասութիւնն իսկ կրնայ ապացոյց ըլլալ որ մարդկային էակը տակաւին չէ վերածուած շարժական կմախքի...» (Փարիզ, 5- 11- 64):

Սփյուռքի Մարդուն ոչ իր պատմութեամբ, այլ իր պատմութիւնից (նախասահմանված արդեն) փրկելու մարդկային քանքերն են, որ փակում են, կամ էլ սպառում են ճանապարհները դեպի գրականութիւն: Մի տեսակ անգործութիւն, մտավորականի, ոչ գորդի անգործութիւնը Սփյուռքի հանդէպ: Նույն, 1928թ. փետրվար 8 թվակիր նամակում արված խոստովանութիւնն է, որ իր համար ճակատագիր է դառնում հետագա ամբողջ կյանքում: Ներքերեմք հատվածն ամբողջութեամբ. «Ժամանակին ստացայ նամակը: Պատասխանը մինչև այսօր ուշանալուն չեմ խորհեր որ զարմանաս, քանի որ այլևս մեր սերունդին համար ճակատագիրը տնօրինում մը ըրած է որմէ խուսափիլ մեր ուժէն վեր է: Մենք բոլորս ենթարկուած ենք ատոր, առանց ուզելու բայց խորապէս ու անտեղիտալիօրէն, ու դառն է այս ճշմարտութիւնը: Առաջին անգամ նախակրթարանի մէջ, ողբացեալ տնօրէն Արշակ Տատարեանի բերնէն իմացայ ճշմարտութիւն մը, առաջին անգամ ըսեմ, որովհետև անկէ վերջ չա՛տ ու չա՛տ անգամներ լսեցի ու կարդացի և այժմ ասիկա հասարակ-տեղիք ճշմարտութիւն մըն է, այնքա՛ն հասարակ գոր եթ մէկը երևոյթը ունենայ լոքօրէն մեզի կրկնելու, հաւանաբար ժիծաղիքն երեսին: «Տղաք, - ըսեր անիկա, - գիտցէ որ եզան, ցուլի ուժ պէտք է դանակը վերցնելու ու մէկու մը կուրծքին իջեցնելու համար»: Երանելի՜ ժամանակաշրջան: Այժմ անհրաժեշտ է նոր ճշմարտութիւն մը սորվեցնել մեր սերունդին, պէտք է զայն պոռալ մեզմէ հինքուր մագաղաթացած ուղեղին, այնքա՛ն ուժով որ անոնց ականջին թմբուկը պատռի, ու ուղեղը սարսռայ: «Իմացէ՛ք, մարդեր, ո՛չ թէ եզան, ո՛չ թէ ցուլի, ո՛չ թէ թնդանօթի, այլ տիեզերքի համայն ուժերուն ուժը պէտք է որ պէսզի կարողանանք գրիչը վերցնել ու քանի մը տող շարել թուղթին վրայ: Մարտիրոսում, նահատակում, զոհաբերում, ամէն բան է մեր գրելը, ու գիտցէ՛ք, հաւատացէ՛ք, մարդեր, որ մենք իսկ ասի ի բերան կը մնանք ամէն անգամ որ գրելէ վերջ մեր գրածը աչքէ անցնինք: Կը զարմանանք, ու նոյնիսկ կ'ասկածենք ունենանք մեր գրած ըլլալուն վրայ: Ցաւագին է, չէ՞: Բայց այսպէս է, ու հիմա մենք կը խնդրենք, կը պահանջենք որ, ո՛վ մարդեր, մարդ ըլլաք, մասէք այս լեղի ճշմարտութիւնը, հանք գլխակները, ձեր մէջքը մինչև վար, մինչև մեր ոտքերուն ծռէ, ու հիանա՛ք, զմայլիք մեր կորովին, մեր քաջութեան ու մեր հերոսութեան վրայ: Դիմա խաղ մը, ժամանց մըն է դաշոյնը առնել ու մէկու մը կողմին խրիլը, ատորճանակին բլթակին կոխելը հա-

ծոյք մըն է, մարդե՛ր: Բայց շանթահարիլ է գրիչ բռնելը, մահանա՛լ:

Եվ ուրեմն, այս դեպքում էլ աքսորականությունը մեկուսացման, հրաժարումների, ճակատագրի իսկ դեմ կեցվածքն է, թերևս ըմբոստի կեցվածքը, բայց ոչ երբեք նախասահմանվածին դեմ գնալու հանձնառությունը: Ասել է թե՛ մտավորականի հանձնառությունն է ինքնափրկության: Վկայակոչենք թերևս միայն «Նոր հավատք»ի ու «Մշակույթ»ի աշխատանքների կազմակերպումն ու իրականացումը, ինչն, անշուշտ, պակաս կարևոր չէր Սփյուռքի պարագայում:

Իրար լրացնող, հավասարակշռող մարդկային մտերմությունը, որ միշտ չէր, որ ֆիզիկապես իրար կողքի լինելու բարեբախտությանն էր արժանանում, տեսակների տարբերությամբ նաև Սփյուռքի Մարդու երկու Ես-երի՝ դիմակայելու ու հանձնառության և դիմակայելու ու հանձնառության շատ ավելի խորքից ձգվող կապն է, որ կարևորում է: Նաև՝ Սփյուռքի Մարդու Պատմության երկու կողմերը: Եվ այս իմաստով թերևս այս նամականին (չեմ բացառում նաև ապագայում հայտնվե՞լիք մյուսները) վավերաթղթի արժեք ունի, որ կենդանի կյանքը (տարածայնություններ, ինտրիգներ, բամբասանք և այլն) իր խորքի հետ (զգացողություններ, տպավորություններ և այլն) առանց սրբագրումների (պատմությունը ենթադրո՞ւմ է սրբագրումներ) գրական փաստին զուգահեռ ամբողջական Սփյուռքն է, որ պիտի վերստեղծի:

Առաջին անգամ հրատարակության ենք ներկայացնում երկարամյա ու սովորածավալ այս նամակագրությունից փոքր՝ շուրջ մեկուկես ամսվա տևողությամբ մի հատված:

Նամակները գրված են սրճարանային բլանկների, սովորական թղթերի վրա: Կան մատիտագիր և գրեթե անընթեռնելի մի քանի նամակներ:

Բնագրերը պատրաստելիս աշխատել են հարազատ մնալ բուն, ձեռագրային տարբերակին՝ հնարավորինս խուսափելով սրբագրումներից:

Սակայն: Հայտնի է, որ Որբունին հաճախ անգոր է եղել տիրապետելու իր մտքի ընթացքին: Արդյունքում՝ անավարտ նախադասություններ ու հնչյունական աղարտումներով բառերն անպակաս են նրա գրություններում: Առավել ևս նամակի պարագայում, երբ կրկին ընթերցելու և խմբագրումների հնարավորությունը բացառված է: Տեքստը պատրաստելիս չփորձեցի միտքն ամբողջացնող հավելումներ անել՝ գրության իր կերպին ավելորդ միջամտության իրավունքն ինձ չվերապահելով: Մյուս կողմից՝ կարծում եմ, որ նամակն ընդհանրապես անհրաժեշտություն չունի նման միջամտությունների:

Հայտնի է նաև, և Որբունին ինքն էլ խոստովանում էր, որ՝ հայերենի իր իմացությունը հեռու էր բավարար լինելուց, ուստիս լեզվական վրեպներից բացի քիչ չեն նաև գրության մեջ սպրդող ուղղագրական վրեպները: Ուստիս, տեքստը միօրինակության բերելու նպատակով հարկ համարեցի ուղղագրական որոշ շտկումներ կատարել: Իսկ կետադրական շտկումներից խուսափել եմ: Արագագրության, մասամբ էլ հնչյունական սղագրումների պատճառով և՛ Որբունու,

և՛ Ջարոյանի նամակներում անընթեռնելի մնացին մի քանի բառեր, որոնք, ինչպես և մոտավոր ընթերցված բառերն ու հնչյունական հավելումները տվել են փակ փակագծերում: Ֆրանսերեն հատվածների թարգմանությունները տրվում են տեղում, սուր փակագծերում, ծանոթագրությունները՝ վերջում:

Լիւզոն 3 / 7 / 27

Z. Euksuzian

(Employé)

Hôtel de Superbagnères

Luchon

(Haute Garonne)

Սիրելի Ջարո,

Առաջին նամակս Լիւզոնէն քիչ մը կ'ուշանայ: Aix օրը օրին կը գրէի. հոս bistrot կեանքը չկայ, լերան կատարն ուր մեր օթելը միակն է իբրև շէնք, եթէ չհաշուենք finico-ulaire-ի կայարանը և հովիվներուն մէկ երկու հիւղակները հեռուն, լերան լանջին:

Յրաշալի ճամբորդութիւն մը Մարսէլէն մինչ Թուլուզ: Սկիզբները գրեթէ ամբողջ Մարսէլը, ծովը և քարափները եզերեցինք. միշտ ոտքիդ կը տիրէր այդ տեսարանը, ծովը, կղզիները և քարափները. բովանդակ գծագրութիւնը Jolietէն մինչև Estaque: Նաւերու անթիւ կայմերը, գործարաններու բովսերիկները: Յանկարծ, ահա, փափուղի մը, երկար, գիշեր մը տակդ կարծես, երբ մէկէն դուրս սպրդեցանք անկէ շրջանկարը բոլորովին փոխուած էր: Լայն դաշտեր սրճագոյն ձիթենիներու, գծին երկու կողմերուն վրայ տարածուած, հեռուն ծովը, գոր երբեմն կ'եզերինք, երբեմն կը հեռանանք անկէ, ահա այգիներ, բանջարի բարձրութեամբ որթատունկերով: Եւ այսպէս շարունակ, միշտ դաշտ, ձիթենի և որթատունկ: Սիւս Arles. անմիջապէս Պապուլսը՝ յիշեցի, իր Մարսէլ բնակութեան միջոցին մէկ քանի անգամ վազած էր հոս կնկան մը ետևէն: Յետոյ Թարասքօն, հոս ինքնաբերաբար կը մտածեն Տոստէին, սա իր անշնորհ զաւակը չէ, պատուական հայրը, որ այդ քաղաքին մէջ գտաւ Թառթառնի տիպարը՝ Խոշոր կայարան մը, ճիւղաւորուած, աղմկոտ: Arles-էն մեր վակօնը մտաւ անուշիկ տիկին մը երկու մանուկներու ընկերակցութեամբ, որ ծանօթ ելաւ իմ քովս եղող սևազգեստ երիտասարդ կնոջ: Դեմս կովկասցի կոսպատիկնի նմանող մարդ մը, որ կը վախճամ բերանը բանայ, ինծի կը թուի թէ կամ տգեղ խօսք մը ըսէ բոլորս ամչցնելով և կամ պիտի հոյհոյէ: Երբ գրպանէն թղթիկներ հանեց, անոնց մէջ նշմարեցի Bi-ba-bo-ի ռէքլամի թուղթեր, անմիջապէս զգացի թէ mec <կալատ (ժարգ.)> մըն էր: Ուրիշ երեք խալալցի կիներ, որոնց մէկը պառաւ 2 օր անդադար ճամբորդած են Իտալիայէն ու ի՞նչ պիտի երթան հեռու Girs-ի նահանգին մէջ քաղաք մը, խեղճերը յոգներ, լեզու: չեն գիտեր, քովիս երիտասարդ կինը - ամուսինը իտալացի է եղեր - հետաքրքրուեցաւ անոնցմով, ու բոլորս հասկ-

ցանց Tarasconի կայարանը ելած ատեննիս թէ ծարաւ էին. աքուա, աքուա կ'ըսէին, շնորհիւ իտալացիներու հետ ապրած ըլլալուս հասկցանք թէ ծարաւ էին: Սևա-զգեստ կիներ շտապեց, երբ ես կեցուցի զայն և յաղթական ժեսով մը առաջ նետուեցայ: Խնդիրը հոն եկաւ որ աման չունէինք. այն ատեն դժմիս պարոնը անմարդավայել թոնով երկարեց շիշը, որուն մէջի գարեջուրը ծծած էր քիչ առաջ lambourdet sandwichով մը: Ասիկա առիթը եղաւ որ բարեկամանանք և հոսկէ-հոնկէ խօսի(մք): Նախ ֆրանսացիի տեղ առին ու հարցուցին թէ որ շրջանէն եմ. երբ ըսի թէ Ֆրանսայէն չեմ զարմացան, ու այն ատեն միայն շեշտիս ուշադրութիւն դարձնելով գտան օտարականը: Իրաւ է սակայն, չեն գիտեր թէ խնդիրը կնոջ հետ է որքան հանդարտ, հպարտ ու մաքուր կը խօսիմ, professeurի մը պէս: Ատիկա դուն չես գիտեր: Arles-էն ներս մտնող կիներ ամենէն անելի խօսողն էր, կ'ուզէր իմ կարծիքս Ֆրանսայի վերայ, երբ կը քսվէր, կ'ըսէր թէ պէտք է օտարները խօսեցնել իրապէս մեր երկիրը ճանչնալու համար, անոնք շատ պտտած են և կրնան բաղդատել:

- Ֆրանսան, ըսի, *o*, *j*è suis en chasté madame, son esprit de la liberté, son pittoresque et sa cordialité, la mettent audessus, de tous les autres pays <ես հիացած եմ, տիկին, նրա ազատության ոգին, նրա բնապատկերները և բացարտությունը նրան վեր են դասում մնացած բոլոր երկրներից>:

Թիթոնքները խածաւ: Ոհ, ըսաւ, մենք այդքան չենք ճանչնար մեր երկիրը, ձեր ըսածը ճիշտ է, այդպէս չէ՞ պարօն:

- Անշուշտ, տիկին, բացարձակապէս:

Մինչդեռ ես բոլորովին տարբեր պիտի խօսէի եթէ խօսողը ես ըլլայի, եթէ չկեղծէի ինքզինքս, ընդունելով հանդերձ ըսածիս մօտաւոր ճշմարտութիւնը բաղդատաբար միւս քաղքենի երկիրներուն:

Ազատութեան երկիր = [Անընթեռնելի] և այլնի բանտ:

pittoresque = հազարաւոր անհատներ՝ որոնք իրենց խուցէն ու գործարանէն զատ ուրիշ տեղ չեն ճանչնար:

Որո՞ւ համար այդ pittoresque-ն ...

Թողունք սակայն այս ու զանք մեր ճամբորդութեան:

Ուրեմն Tarascon եմք հիմա. իտալուիներուն խմեցուցինք ջուրը, ես գացի կրկին սրուակը լեցնելու և քիչ վերջ ու ու՝ ու թա թաք թիք թաք, թաք-թիք-թաք կը մեկնէինք դէպի Նիմ: Կը խօսակցինք: Երկու մանուկները պատուհաններու առջև դուրսը կը դիտեն փախչող իրերուն: Իրենց ընկերակցող կիներ բուրդէ vestes <Բաճկոն> հանեց, տակէն ելան երկու կլորիկ, լեցուն բազուկներ: Իտալուիներէն կրտսերագոյնը, նոր հարսի գեղեցկութիւն ու նրբութիւն ունի, թերևս զայն ամուսնացնելու է որ կ'երթան:

Կառաշարը կատաղիօրէն կը վազէ՝ աւարի վրա արշաւող գազանի մը պէս: Երբեմն կը կարդան, «Երևան», «Յառաջ», «Օւ va l'Angleterre». Կը խորհիմ, անպատում տխրութիւն մը կը գրաւէ գիս, լալս կու գայ, կուրծքս կ'ուռի: Ոչ ոք կը խօսի հիմա ու շոգեմեքենային հոգոցները ամէն ծայն կը խեղդեն: Իրիկունը իջած է արդէն և ստուերն է որ կարծեմ հոգիս անձկութեամբ մը լեցուց: Քիչ առաջ՝ լոյսիմ աչքերս կը լեցուէին տեսարաններով, որոնցմէ նոր նոր ապրումներ սիրտս ու միտքս

կը զբաղեցնէին: Տեսակ մը խառնուրդ, տխրութեան և ուրախութեան:

Կը հասնինք Nimes: Կայարանին մէջ պարապ կարասի զարնուած հարուածներու ճաթած աղմուկ: Լոռիփնը առանց խանգարելու շեշտեր կ'անցնին զայն ծակելով: Կ'ուզէի իջնել հոս, դիտելու համար արեւը, ուր Սպանիոյ torrerosները իրենց մարդկային ուժը կը չափեն ցուլերու ուժին հետ: Ես ալ այս կը մտածեմ ու կ'անցնինք: Սևազգեստ կինը և միւսը երկու տղոցմով Montpellier կ'երթան: Ուստի այս քաղաքին շուրջ կը խօսինք: Հաճոյքով հարցումներ կ'ուղղիմ իրենց, որոնք ֆրանսական ամենայն հաճոյակատարութեամբ կը պատասխանեն:

Lunel: Lunel-էն Montpellier կը վազենք: Մեր բարեկամուհիները դուրս ելան երեք չորս անգամ բարեկելով ինձ: [Անընթեռնելի]նոր գրաւեցին. նախ մինչև Cette երկու սևազգեստ, նոր սգաւոր կիներ, անկէ թուլուզ երկու պարոններ: Մինչև հոդ ուրեմն միմակ էի, Bi-ba-bo-ի բարեկամն ալ ելաւ անոնց հետ:

Cette սիրուն քաղաք մըն է, ծովեզրին վրայ. նստած տեղէս կը տեսնէի տուներու և սրճարաններու լոյսերուն ցոլացումը ծովուն մէջ զինուորական շարքով, խորհրդաւոր ու անաղմուկ: Հազիւ թէ մեր հոն կեցած միջոցին օթօ մը գոռգոռաց: Անկէ արդէն մէկ քանի տեղեր ալ կեցանք ու ժամը 4-ին քառորդ մնացած՝ Toulouseն էինք: Հոս արդէն զգալի էր ցուրտը: Իջանք վար. ժամը 5.05-ին միայն պիտի մեկնէինք, հետևաբար մէկ ժամ 20 վայրկեան դադար մը ունէինք: Պատկի պայուսակս ձեռքս առի, վերարկուս հագայ ու դուրս ելլելով քաղաքին ամայի փողոցներուն մէջ թափառիլ սկսայ: Կայարանին շրջակաները մէկ երկու Բարբ բաց էին, ինչպէս և պանդոկներ: Պահ առ պահ հեծելանիւթով տղայ մը կը սուրար, թերևս խմբագրատան մը առջև շտապելու, թերթի համար: Մեկնելու պահուն կայարանը արդէն կը ծախտէր La Dépecheը: 5-ին քառորդ մնացած վերադարձայ կայարան, Buffetն նստայ, գաւաթ մը զարեջուրի առջև, պայուսակէս հանեցի մայրիկիս գաթաները և սպանիական հացը դժուարաւ ծամեցի: Նորէն տխրութիւն մը պատեց վրաս: Միմակ հեռաւոր կայարանի մը անկիւնը ցուրտէն սեղծուած վերարկուիս տակ:

Ժամը 5 կ'ըլլայ. կը նստինք ելեքտրական կառաշարի ու կը մեկնինք: Այս վակոսները աւելի հարմար են, լայն ու հանգստաւոր նստարաններով: Միայն դժնս ակնոցաւոր պարոն մը կայ որ ճամբու ընթացքին մերթ ընդ մերթ դրամապանակը կը հանէ ու դրամները կը համրէ: Թերևս վակոսներ կոչուած պիւռօֆոսք մըն է որ իր դրամը հինգ օրերը ապահովող գրպանը կը փորձէ: Ինձի այնպէս թուեցաւ թէ 400-ը չէր անցներ գումարը. էհ, կրնար համեստօրէն 15 օր անցնել լերան մը ծոցին, առանց գրպանի բաղդախնդրութիւն մը փորձելու:

Ելեքտրական մեքենան չկրնար մրցիլ շոգեմեքենային հետ: Չեմ գիտեր ինչո՞ւ, այդ մասին կը մերեւ, տգէտ եմ. թերևս Արտաշէսը՝ աւելի լաւ բացատրէր: Բայց անհաշուելիօրէն հաճելի է ամոր գնացքը. չկայ թաք-թիք-թաք, թաք-թիք-թաքը, այլ խըռռո՜ո՜ո՜ո՜ն ու կը սահինք երկաթէ գիծերուն վրայէն: Ամբողջ մէկ ու կէս ժամ ընդարձակ դաշտերու մէջէն կը սահինք. ցորե՛ն, ցորե՛ն, ցորկար առնեն, մեր երկիրէն բաժնուելէս ի վեր այդպէս ընդարձակ ցորենի դաշտեր չէի տեսներ: Դեղներ են արդէն. տեղ տեղ հնծուած են, դիզուած, շքեղ բուրգերու պէս, իսկ դէգեր ալ, այսինքն մէկ երկու հասկերու կապեր իրար վրայ փլած, հեռուէն պատե-

րազմական դաշտի տպաւորութիւն կը թողուն, կարծես դիտապաստ մարդեր են:

Կամաց-կամաց հեռուէն շփոթ կերպով առտուայ մշուշին մէջէն կատարներ կ'երևին, արևը հրկիզէր է տեղ տեղ: Յետգիշտէն անելի զգալի, անելի տեսանելի գիծերով կը ներկայանան լեռները ու յանկարծ լեռնաշղթան, որ շեղ և սուր գիծով մը կը հանգչի դաշտին եզերքներուն, դաշտավայրէն մէկէն բարձրացող, գլխապտոյտ պատճառող լեռնագագաթներ: Ալպեաններու ապառաժային լեռկութիւնը չէ որ կը տիրէ հոս, այլ երիտասարդ կանաչութեան մը առողջ բուրմունքը, խոտին և անտառներուն, որոնք կը ծածկեն լեռները:

Խըռռ՝ռ՝ռ՝ռ՝ռ կը սահինք: Այնքան անուշ է այս սահքը. վեր կատարներ, մենք՝ վարը, անհուն հորի մը մէջ ինկած քառասմբակ ձիերու համաչափ և ներդաշնակ վազքով կը յառաջանանք: Պզտիկ կամարի մը տակէն կ'անցնինք: Առջևնիս կը բացուի լեռնային շրջանի ծոր մը, որուն մէջէն այլևս կը բարձրանանք, միշտ կը բարձրանանք: Կ'անցնինք. գիւղէ գիւղ, ծորերու մէջ հաստատուած, խաղաղ, արևողող գիւղեր, ուր աքաղաղին ծայրը ոսկիի պէս կը հնչէ, աղջկայ մը ծայրը կու գայ մօտակայ պարտէզ մը որ կոյսի շէշտը ունի: Հոգիդ կը լեցուի հրճուանքով, սիրտդ կը խտրտայ կուրծքիդ տակ: Կը թողուս ինքզինքդ որ այս բոլոր նորութիւնները համակ երազ դարձնեն քեզ: Ու կ'երազես: Տակաւին թաց կանաչ մարգեր ծորերուն մէջ, կ'անցնինք ծառերուն տակէն, պարտէզներուն մէջ գիւղացիները բաւիւր ձեռքին կը դիտեն մեզ, կը դիտեն մեքենան որ հանդարտօրէն կը բարձրանայ, բան մը որ իրենց մանկութիւնը տեսած չէր և այսօր հրաշք մը մարդերը ի՜նչ դիւրութեամբ մինչև 3000 մէթր բարձրութեամբ լեռները կը տանի: Կ'անցնինք մերթ եզերելով, մերթ ճեղքել անցնելով գետակ մը, որ պահ մը մեր աջն է, պահ մը ձախը ու երբեմն կանաչութեան տակ կորսուած: Կայարանէ կայարան կը բարձրանանք: Ի՜նչ աստուածային լուսին մը ծորին մէջ, սարեակները կը ճռտողին, կով մը կը բառաչէ, որու բառաչիւնը կ'երկարի, կ'երթայ մինչև դիմացի լեռան կողերուն զարմուիլ ու կրկին ոստ մը ընելու դէպի ետ: Ելեքտրական սուլիչը կը սուլէ սուր-սուր:

Չոր առ ծոր կը բարձրանանք դարձդարձիկ: Ու վերջապէս 7-էն 7.30-ի մէջ տեղները գով օդով մը կը հասնինք Luchon-ի հովիտը: Կ'իջնենք կառքէն: Կը վազեն bagage-էն պայուսակս առնելու: Չէ եկած դեռ, կը կասկածօժիմ, մի՞թէ մոլորած է: [Անընթեռնելի] որ դեռ ձեռքի պայուսակէն կ'առնեն, կը մտնենք Jazz-band-ի խումբին հետ autobus ու կը կարծենք թէ պանդոկ կ'երթանք: Միտքս դրած եմ որ յաջորդ կառախումբով պայուսակս կու գայ, պաշտօնեան այդ վստահեցուց գիս:

Autobusը մեզ բերաւ ու ձգեց փոխանակ պանթօկին առջև ելեքտրական վերելակին կայանին առջև, ուրկէ պիտի բարձրանանք լեռան գագաթը, որ կը գտնուի Hôtel de Superbagnères: 8.10-ին մեկնողը փախցուցինք: Ուստի մինչև 10ը մեկնողին սպասելը կրկին autobusը նստայ, գացինք 9-ին եկող թեղնով ստացայ valise-ս <ճամպրուկ>: Այսպէսով հանդարտ սիրտով բարձրացանք: Օթէլ: Միւս նամակով սարսռազդեցիկ վերելքը հրաշատեսիլ անտառին մէջէն, լեռան կողն ի վեր:

ԾԱՆՈԹՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Գր. Պըլտյան, «Ձ. Որբունի և օրագրությունը», Դա-
նաջ, 2003, 2 փետրվար:

2. 1971 թ. երևանի Գրականության և արվեստի թանգարանի աշխատակցուհի Գոհար Ազ-
նավուրյանի խնդրանքով Որբունին թանգարանին ի պահ է հանձնում իր մոտ եղած նյութերի
մի մասը, հիմնականում մամակները: Այս մասին հայտնում է ինքը Պ. Ջարոյանին ուղղված
1971 թ. մարտ 1 թվակիր մամակում:

Ձ. Որբունու Պ. Ջարոյանին ուղղված մամակները գտնվում են ԳԱԹ, Պ. Ջարոյանի ֆոնդ,
թիվ 50-83, պատասխան մամակները ԳԱԹ, Ձ. Որբունու ֆոնդ, թիվ 178-182:

Չենք կարող գոնե մոտավորապես կոնկրետացնել թվականը, քանի որ բացի թվակիր մա-
մակներից կան բազմաթիվ անթվակիր մամակներ: Ջարոյանից ստացված մամակներում 30-ա-
կան թթ. վերջին թվակիր մամակը 1939 թ. դեկտեմբեր 18-ին գրվածն է: Որբունուց ստացված
թվակիրները չեն անցնում 1935 թ., բայց կան անթվակիր մամակներ, որոնց, դատելով բովան-
դակությունից, կարող են գրված լինել 30-ական թթ. երկրորդ կեսերին:

Ըստ եղած մամակների՝ փոխադարձ պատասխաններով մամակագրությունը վերսկսվել է 1962
թ.: Ապկյան, Ջարոյանից հղված մամակներում կան նաև 1954 թվակիր մի քանի մամակներ, ինչը
փաստում է, որ 50-ական թթ. փորձ է արվել կրկին վերսկսելու ընդհատված մամակագրությունը:

3. 1931 թ. «Մենք»-ի երկու համարներում, թիվ 1, 2, Որբունին տպագրում է «Գրականի տես-
ույթով խորագրով գրություններ (տե՛ս «Մենք», թ. 1, 2, էջ 34-36 և 73-75): 1932 թ., երրորդ համարից
դադարեցվում է տպագրությունը, ըստ երևույթին Որբունու ցանկությամբ, քանի որ 1931 թ. սեպ-
տեմբերին գրված մամակներում զգալի է բացասական վերաբերմունք «Մենք»-ի նկատմամբ:

4. Հատվածը պատասխանն է Ջարոյանի 28 դեկտեմբեր [1]924 թվակիր մամակի, որտեղ
վերջինս խորհուրդ է տալիս Որբունուն հեռու մնալ «կոմունիստական բքիջ» կազմելու
մտքից: «Ուրիշ աւելի երկար մամակի մը մէջ աւելի երկարօրէն կը բացատրենք քեզ թէ ինչու
հարկ խելացի չէ մեզ համար ֆրանսացի կամ իտալացիներուն հետ միասին կոմունիստա-
կան բքիջ մը կազմել ու կոմունիստական արարքներու մասնակցիլ, որովհետեւ այդօրինակ
արարք մը ամենէն փոքրը դէպի արտաքսում կ'առաջնորդէ»:

Հայտնի են Որբունու համայնավարական հակումները, որոնք ավելի շատ աշխարհա-
յացքի, քան գաղափարախոսութեան արտահայտություն են: Նշենք նաև, որ Ջարոյանը միշտ
էլ ցավով ու նյարդայնությամբ է արձագանքել Որբունու այս հակումներին: Ստորև ներկա-
յացվող մամակներում էլ այսպիսի վերաբերմունք կա:

5. Ըստ երևույթին ուռում է ասել, թե առանց մաքրվելու հիվանդ կմնան:

6. Դատելով մամակների բովանդակությունից երկուսն էլ գրված են 30-ական թթ.:

7. Չկարողացանք ճտել՝ ում են կոչել այս անունով:

8. Ալֆոնս Դոդե - ֆրանսիացի գրող: Նկատի ունի «Տարասկոնցի Տարտարենի
արտատվող արկածները» (1872), «Տարտարենը Ալպյաններում» (1885) և «Տարասկոն
նավահանգիստը» (1890) եռագրության գլխավոր հերոսին:

9. Չկարողացանք ճշտել՝ ում նկատի ունի:

Հրատարակության պատրաստեց
ՍԻՐԱՆՈՒՇ ԴԿՈՅԱՆԸ

(Շարունակությունը՝ հաջորդ համարում)